

Uparedna analiza ideološko-političke orijentacije prekarijata u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj

Aleksandra Marković¹

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Rad se bavi ideološko-političkim orijentacijama prekarijata u tri države koje zauzimaju različite pozicije unutar svetskog kapitalističkog sistema – Srbija, Hrvatska i Nemačka. Analiza počiva na podacima prikupljenim u okviru devete runde Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey) iz 2018. godine. Pripadnici prekarijata se u sve tri države u velikoj meri identifikuju sa političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, pri čemu se ne dovode u pitanje temeljne pretpostavke na kojima neoliberalni oblik kapitalističke regulacije društvenih odnosa počiva. Uočene su razlike u političkoj participaciji, percepciji političke efikasnosti i stepenu ideološke identifikacije između zemalja. Dok u Srbiji i Hrvatskoj vlada niska zainteresovanost za politiku i nepoverenje u politički sistem, u Nemačkoj je zabeležen viši nivo političke kompetencije i participacije. U Srbiji se prekarijat identifikuje sa desničarskim ili strankama desnog centra. Hrvatski prekarijat se najviše identifikuje sa politikama koje zagovaraju desno orijentisane političke opcije koje koriste socijalnu demagogiju i zagovaraju zaštitu „domaćeg kapitalizma”. U Nemačkoj se prekarijat opredeljuje za stranke centra koje retorički naginju ulevo, ali promovišu (neo)liberalne ekonomske politike. Sa radikalno-desničarskom Alternativom za Nemačku češće se identifikuju neprekarni ispitanici, što se može objasniti time da je migrantsko poreklo – koje ova stranka oštro kritikuje – jedan od ključnih prediktora prekarnosti u Nemačkoj. Posebna pažnja posvećena je načinu na koji prekarijat interpretira i reaguje na političku ponudu u kontekstu krizne dinamike neoliberalnog oblika kapitalizma, pri čemu redistributivno-etatičke tendencije

Korespondencija: aleksandra.markovic1@hotmail.com

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

poprimaju široku (demagošku) podršku nezavisno od pozicije države unutar globalnog kapitalističkog sistema.

KLJUČNE REČI: prekarijat / ideološko-politička orijentacija / Srbija / Nemačka / Hrvatska / Evropsko društveno istraživanje

Uvod

Rad koji je pred čitaocima predstavlja nastavak na prethodno objavljen prilog *Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj: uporedna analiza* (Marković, 2023).² Dok je u prethodnom radu fokus bio na prekarnoj zaposlenosti u uporednom okviru, sada će pažnja biti usmerena na uporednu analizu ideološko političkih usmerenja pripadnika prekarijata u Srbiji i u zemljama Evropske Unije (Nemačka i Hrvatska).

Prekarnost referiše na nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje koje onemogućava materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe. Na tržištu rada, prekarnost se manifestuje kroz rastuću zastupljenost fleksibilnih, privremenih, povremenih i nestabilnih oblika zaposlenja, odnosno tzv. ne-standardnih i atipičnih oblika radnih angažmana. Prekarijat se kao novi oblik društvenog grupisanja javlja u različitim društvenim okvirima i kontekstima, ali je mehanizam koji uslovljava rađanje ovog fenomena određen globalnim okvirima neoliberalne kapitalističke regulacije društvenih odnosa (Marković, 2018, 2020, 2024). Kada govorimo o prediktorima prekarnog položaja, istraživanja pokazuju i da različiti sektori privrede generišu različit nivo prekarnosti, a posebno je istraživana veza između sociodemografskih osobina ispitanika, vrste ugovora i grane delatnosti s prekarnim radom (v. Marković, 2019). Uporednom analizom radno aktivnog stanovništva u Hrvatskoj, Srbiji i Nemačkoj pokazano je da određeni prediktori, kao što je starost, predstavljaju važne determinante prekarnosti u sve tri zemlje. Ipak, različit istorijski razvoj kapitalističkih društvenih odnosa na periferijskim pozicijama uslovljava i određene razlike među posmatranim državama. Pored starosti, organizaciona dimenzija prekarnosti pokazala se kao važan prediktor prekarnog zaposlenja radno aktivnog stanovništva u sve tri zemlje. Sa druge strane, odsustvo sindikalnog članstva, veličina radne

² Rad predstavlja izvode (deo jednog od poslednjih poglavlja) iz doktorske teze "Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji", odbranjene marta 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu (Odeljenje za sociologiju).

organizacije i državljanstvo se pokazuju kao statistički značajni prediktori prekarosti, ali ne u svim posmatranim zemljama (v. Marković, 2023).

Međutim, ukoliko govorimo o političkom ponašanju pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju, još uvek je nedovoljno stručne literature koja bi ukazala na stabilnu vezu između ideološko-političkog opredeljenja i prekarnog položaja. Dok bi se sa jedne strane moglo očekivati da prekarijat bude nastojan levim političkim usmerenjima, neretko smo svedoci da sa ekonomskom krizom neoliberalizma, političkom i krizom predstavničke demokratije nastaje plodno tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata (Bakić, 2019). Proširivanjem predmeta istraživanja, sa prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva na njegovu ideološko političku-orijentaciju, dobiće se dodatni uvidi u karakteristike prekarijata u posmatranim zemljama. Kako bi se izbeglo ponavljanje, detalji teorijskog okvira i metodološkog pristupa, koji su već izloženi, ovde će biti samo ukratko rezimirani, uz dodatna razmatranja koja se odnose na ideološke-političke orijentacije pripadnika prekarijata.

Teorijsko-metodološki okvir

Položaj Srbije, Hrvatske i Nemačke u svetskom kapitalističkom sistemu

Kriterijum odabira društava koje ćemo porediti zasnovan je na poziciji posmatranih zemalja u svetskom kapitalističkom sistemu. Srbija zauzima poluperiferijsku poziciju u globalnom kapitalističkom sistemu (Lazić & Pešić, 2012; Mandić, 2015), ali ukoliko se ograničimo na prostor evropskog kontinenta, pozicija se donekle menja. Sužavajući prostornu dimenziju komparativnog analitičkog okvira na evropske zemlje, zemlje članice Evropske unije, u poređenju sa zemljama koje pretenduju da postanu članice, nalaze se bliže ili u samom centru svetsko-sistemske kapitalizma. Unutar EU takođe postoje razlike među članicama - razvijene zemlje poput Nemačke i Francuske su u centru, dok su Rumunija, Bugarska i Hrvatska na periferiji. Kada se dodaju zemlje kandidatkinje za članstvo, one postaju periferijske, dok manje razvijene članice EU prelaze u status poluperiferijskih. Srbija zauzima periferijsku poziciju u ovom okviru.³

³ Prvobitna namera autorke bila da poredi Srbiju (kao periferijsku evropsku zemlju) sa Rumunijom (kao poluperiferijskom u okviru evropskog kontinenta) i Nemačkom (kao

Osnivač svetsko-sistemske teorije, Imanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein) (2005), ukazivao je na postojanje četiri glavna centra moći – često označavana kao Globalni sever – koja poseduju relativnu geopolitičku autonomiju i čine jezgro svetskog kapitalističkog sistema: Sjedinjene Američke Države, Rusija, Zapadna Evropa (pri čemu posebno ističe Francusku i Nemačku) i Severoistočna Azija (pre svega Kinu i Japan). Nemačka kontinuirano održava svoj hegemonistički položaj u svetskom kapitalističkom sistemu – ova država ne samo da je na prvom mestu među centralnim državama EU, već je razlika između nje i „drugoplasiranih” zemalja (1995. godine Francuska, 2000. Luksemburg, 2005. Velika Britanija, 2010. Švedska i 2014. Francuska) toliko velika da je njena dominacija neupitna (v. Del Río-Casasola, 2021).

Hrvatska je od 2013. godine punopravna članica Evropske unije, ali se svakako nalazi na perifernim pozicijama ove ekonomskopolitičke tvorevine, dok neki autori klasifikuju kao deo super-periferije zajedno sa Albanijom, Makedonijom i Srbijom (v. Bartlett & Prica, 2016). Mi ipak polazimo od toga da je sam status države članice EU kvalifikuje za to da je označimo kao zemlju poluperiferije (u okviru Evrope). Dodatno, istorijski put Hrvatske i Srbije je sličan, ali su se procesi postsocijalističke transformacije razlikovali (a ne zaboravimo da je i Istočna Nemačka u drugoj polovini XX veka imala socijalističko uređenje). Oba društva su se suočila sa sporim uspostavljanje kapitalističkog sistema i autoritarnim političkim režimima, što je dovelo do „hibridnih društvenih sistema“. Hrvatska je imala brži ekonomski razvoj i manju obim sive ekonomije, dok su u Srbiji politički resursi brže postajali ekonomski. Hrvatska je uživala međunarodnu podršku, dok je Srbija bila pod sankcijama, što je uticalo na njihovu integraciju u svetski kapitalistički sistem na zavisnim osnovama, ali uz bolje pokazatelje društvenog i ekonomskog razvoja u korist Hrvatske, što je, uostalom, rezultiralo i priključenjem ove države Evropskoj uniji (Pešić, 2017, str. 106, 140–180).

Kada je reč o ideološkim usmerenjima, korisno je pomenuti jednog od najznačajnijih teoretičara za političke ideologije današnjice Majkla Fridena (Michael Freeden), poznatog po svojoj tzv. morfološkoj analizi ideologija. Političke ideologije su za Fridena skup uverenja, ideja, mišljenja i vrednosti koje karakteriše ponavljajući i donekle trajni obrazac (ne pojavljuje se i ne nestaje tako brzo), održavaju ga vladajuće (odnosno

zemljom koja pripada centru kapitalističke proizvodnje), no s obzirom na to da Rumunija nije bila uključena u deveti istraživački talas EDI, odabir je pao na Hrvatsku.

značajne) grupe, koje se takmiče u promovisanju svojih javnih politika, a to čine sa ciljem opravdanja, osporavanja ili promene aktuelnog društvenog i političkog uređenja (Freeden, 2003). Morfološka analiza ideologija počiva na ideji da svaku ideologiju sačinjavaju ideološko jezgro, prateći pojmovi i periferni pojmovi. Friden pravi podelu na makro i mikro ideologije. U prvoj grupi bi se našli liberalizam, socijalizam, konzervatizam i totalitarne ideologije (fašizam i komunizam), dok bi mikro ideologije predstavljale tzv. „tanke” (*thin*) ideologije. Ove „tanke” ideologije su centrirane oko jednog do dva pitanja i to bi bile nacionalizam, feminizam, ekologizam i slično (Bakić, 2019; Freeden, 2003).⁴ Međusobni odnos pojmova unutar ideologija, kao i kulturno okruženje u kojem nastaju i razvijaju se, dopušta to da, vremenom, pojmovi mogu da se menjaju, a neki su pak nepromenjivi. Tako, primera radi, jezgreni pojam liberalizma je sloboda, konzervatizma tradicija, krajnje i radikalne desnice nacionalizam, a socijalizma jednakost. Naravno, ne mora samo jedan pojam biti taj koji određuje jezgro ideologije. Tako među jezgrenim pojmovima liberalizma možemo naći i slobodu, ali i individualnost i (samo)razvoj (*selfdevelopment*), a oni mogu zauzimati različite količine prostora („zapremine”) unutar jezgra ideologije i biti manje ili više udaljeni jedni od drugih unutar jezgra, te predstavljati različite varijante liberalizma. Drugim rečima, dvostruko pozicioniranje pojmova je takođe od važnosti u analizi morfološke strukture ideologija.

Prateći pojmovi su drugorazredni po rasprostranjenosti i širini značenja koju daju ideologiji u kojoj se nalaze. Oni su presudni u vezivanju jezgra i (privremenom) ukorenjivanju u semantičko polje. Tako bi prateći pojmovi liberalnog jezgra (čiji je jezgreni pojam sloboda) bili podela vlasti i privatna svojina. Kombinacije pratećih pojmova usmeravaju ideologiju u različitim pravcima, pa tako u liberalizmu veza slobode i solidarnosti vodi u politiku socijalnog staranja, dok veza slobode i individualizma iz jezgra sa pratećim pojmom privatne svojine, preduzetništva i samodovoljnosti vode tržišno orijentisanim politikama (neoliberalizam). Konačno, periferni pojmovi bi bili marginalni i, uslovno rečeno, efemerni koncepti, koji su skloniji bržem menjanju, kako kulturološki tako i dijahrono. Periferne pojmove vrlo često određuju i aktuelna društveno-politička dešavanja,

⁴ Za razliku od Hejvuda (Andrew Heywood), Friden je izgleda sklon prihvatanju teorija o totalitarizmu, čija je funkcija, posebno u periodu Hladnog rata, a i danas, pre svega u pravdanju kapitalizma (v. Kuljić, 1983). Hejvud, sa druge strane, među glavne ideologije ubraja: liberalizam, konzervatizam, socijalizam, nacionalizam, anarhizam, fašizam, feminizam, ekologizam, religijski fundamentalizam (Hejvud, 2005).

poput finansijskih kriza, terorizma, klimatskih promena, masovnih migracija i slično. Tako bi, islamofobija i antiuseljeničko usmerenje bili prateći pojmovi savremenih desnih političkih orijentacija, a antisemitizam periferni pojam (v. Bakić, 2019, str. 44–55; Freedon et al., 2013; Škorić & Kišjuhas, 2014).

Metodološke napomene

Analiza podataka počiva na podacima iz devete runde Evropskog društvenog istraživanja⁵ (European Social Survey), u kojoj je Srbija učestvovala prvi put 2018. godine. S obzirom na to da je istraživački instrument ovog istraživanja uslovio i operacionalizaciju pojmova, definisanje prekarne grupacije radnika iz baze podataka počiva na veberijanskom određenju klasa kao različitih društvenih grupacija na tržištu rada, te najbliža Goldtorpovom pristupu društvene slojevitosti (Marković, 2020), odnosno ne koristi se relacioni pristup u formulisanju društvenih grupacija, već atribucijski. Klasne kategorije su određene prema položaju na tržištu rada, gde su ispitanici sa ugovorom o radu na neodređeno vreme smatrani neprekarnim, dok su oni sa ugovorom na određeno ili bez ugovora klasifikovani kao pojedinci koji zauzimaju prekarne položaj.⁶

Tabelarni prikaz dimenzija i indikatora ideološko-političke orijentacije u tri države prikazani su u Tabeli 1.⁷

⁵ Više informacija o upitniku, metodologiji i samom Evropskom društvenom istraživanju, osnovnim i rotirajućim modulima i prapratnoj dokumentaciji, dostupno je na veb stranici EDI: <https://www.europeansocialsurvey.org>.

⁶ Analiza obuhvata samo aktivne ispitanike na tržištu rada ili one koji su bili aktivni u poslednjih godinu dana. Neaktivno stanovništvo nije uključeno, osim onih koji su ostvarivali prihod, kao što su studenti ili penzioneri koji su radili dodatne poslove. Penzionerima koji su bili aktivni na tržištu rada, kao i nezaposlenima koji su bili u poslednjih godinu dana aktivni na tržištu rada, dodeljena je određena klasna pozicija s obzirom na njihovo obrazovanje i radno mesto. Poljoprivrednici su u celini posmatrani kao prekarne sloj. Za detaljno metodološko objašnjenje pogledati doktorsku disertaciju: Marković, A. (2022). *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji* [Doktorska disertacija]. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

⁷ Tabela 1 je prilagođena verzija iz doktorske disertacije, za potrebe ovog rada. U tom smislu, šira verzija uključivala je dimenzije i indikatore prekarosti, radikalne desnice, modernizma, tradicionalizma, ekonomskog egalitarizma, kao i posebne poddimenzije za potencijal za kolektivno delanje. U ovom radu zadržano je antiuseljeničko usmerenje kao jedan od indikatora ideološko-političke usmerenosti, imajući u vidu značaj migrantske

Tabela 1

Dimenzije i indikatori ideološko-političke orijentacije

Dimenzije pojave	Indikatori
Ideološka i politička usmerenost	1. Samopozicioniranje na skali levice i desnice
1. Ideološko-politička skala levice i desnice	2. Stranka za koju se glasalo na parlamentarnim izborima 2016. godine
2. Glasačke preferencije	3. Bliska stranka
3. Stranačka identifikacija	
Antiuseljeničko usmerenje	U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive; U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su različite rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive; U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima iz siromašnijih zemalja izvan Evrope da se dosele ovde i žive; Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja; Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji; Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život
Politička efikasnost	1. Koliko ste zainteresovani za politiku
1. Zainteresovanost za politiku;	2. U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast; A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku; U kojoj meri smatrate da ste sposobni da uzmete aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima; A koliko ste uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici
2. Eksterna i interna politička efikasnost	

(nastavlja se)

populacije za kontekstualni okvir tumačenja nalaza posebno u slučaju Nemačke, te dodatno, jer migranti čine jednu od najvećih podgrupačija prekarijata.

Tabela 1*Nastavak tabele*

Dimenzije pojave	Indikatori
Politička podrška i legitimitet	1. Poverenje u Skupštinu Republike Srbije/Nemačke/Hrvatske, pravosuđe, policiju, političare, političke stranke, Evropski parlament, Ujedinjene nacije
1. Poverenje u institucije	
2. Skala političke podrške	2/3. Zadovoljstvo stanjem ekonomije, obrazovanja, zdravstva, načinom rada vlade i funkcionisanja demokratije
3. Skala političkog legitimiteta	
Državni intervencionizam	Vlada bi trebalo da preduzme mere za smanjenje razlika u nivoima prihoda

Polazne empirijske osnove u kontekstualnom okviru

Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine pokazuje da je u Srbiji udeo pojedinaca u prekarnom položaju na tržištu rada znatno veći nego u Nemačkoj i Hrvatskoj. U Srbiji je 44.5% ispitanika radno aktivnog stanovništva u prekarnom položaju, dok je u Hrvatskoj taj udeo 23.3%, a u Nemačkoj 21.4%. Ovi nalazi se poklapaju sa prethodnim istraživanjima i pretpostavkama o nižem udelu prekarijata u Nemačkoj. Takođe, migratorni tokovi utiču na situaciju, s obzirom na to da veliki deo mladi iz Hrvatske migriraju u Nemačku, gde su poslovi koje obavljaju često prekarni. U nemačkom uzorku, 15.1% ispitanika nije rođeno u Nemačkoj, a 8.8% nema nemačko državljanstvo, dok su u Hrvatskoj i Srbiji gotovo svi ispitanici domicilno stanovništvo (v. Marković, 2023).

Trendovi u stranačkoj pripadnosti (članstvo u političkim partijama) i udelu izlaznosti građana na izbore su negativni, kako u svetu tako i u Evropi, što potpuno opravdano otvara pitanje legitimnosti političkih sistema, te stanja demokratije (koja je u mnogim državama tek minimalna demokratija gde se samo formalno ispunjavaju demokratska prava opšteg prava glasa i narodnog suvereniteta). Ukoliko pogledamo trendove izlaznosti na izbore u posmatrane tri zemlje, jasno je da ni ove zemlje ne odstupaju od svetskog proseka i trendova – od poslednje decenije XX veka na ovamo izlaznost na izbore opada (od 57.6% 2000. do 48.9% 2020.

godine⁸; u Hrvatskoj je 2000. godine izlaznost bila 72.85% da bi 2016. iznosila 54.62%, a 2020. samo 46.9%⁹; u Nemačkoj iako relativno visok udeo građana izlazi na izbore, dok je u vreme Zlatnog doba preko 80%, pa i 90% građana glasalo, sada je taj udeo oko 70%¹⁰). U slučaju Nemačke, ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u tradicionalne političke institucije takođe postoje, samo su oni manje izraženi, jer u ovoj državi je privreda najrazvijenija u Evropi, razvijenija je politička kultura, građani su zainteresovaniji za politička pitanja, a sem toga, relativno dobre ocene političke podrške kriju se u postojanju višedecenijskog kontinuiteta i tradicije glavnih političkih partija – Socijaldemokratska partija Nemačke osnovana je davne 1863. godine, a Hrišćansko-demokratska unija 1945. godine i to su dve najveće i najsnažnije partije koje se decenijama unazad smenjuju na vlasti.

Stranačka identifikacija predstavlja (pored interesne i) afektivnu komponentu izbornog ponašanja (Milošević Đorđević, 1997) i ukazuje na jačinu veze političkih stranaka i građana, kao i na legitimnost ovih političkih institucija. U poređenju sa Nemačkom gde je polovina ispitanika prijavila stranačku identifikaciju, nizak udeo stranačke identifikacije u Hrvatskoj (40%), a posebno u Srbiji (27.5%), rezultat je, između ostalog, niskog nivoa poverenja u ove institucije. To ne znači da glasači koji izlaze na izbore i glasaju za određenu stranku moraju nužno da se identifikuju sa njom, ali je veća verovatnoća da će ukoliko postoji afektivna komponenta izbornog ponašanja ona biti vidljiva i u izbornoj participaciji. Isto tako, ne znači da ako pojedinac ima poverenja u političke stranke kao institucije mora imati i blisku stranku, ali ukoliko se sa nekom strankom identifikuje, pretpostavka je da joj veruje. Dugogodišnje iskustvo nepoverenja u političke stranke (Fiket & Pudar-Draško, 2021; Klačar, 2015) sa sobom nužno mora nositi i nizak udeo stranačke identifikacije. Stranačka identifikacija u Srbiji je promenljiva i nestabilna, te vrlo često uslovljena varijabilnim društveno-političkim kontekstom – trenutnim (ne)poverenjem u institucije, krizom legitimiteta vlasti, nestabilnom političkom scenom i neregularnostima u izbornim procedurama (Pavlović, 2020).

⁸ Videti Marković, 2022, izvor: RZS, publikacije Izveštaji RIK po godinama, <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori>, pristupljeno 5.11.2021.

⁹ Državno izborno povjerenstvo, <https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/2264>, pristupljeno 5.11.2021.

¹⁰ <https://www.statista.com/statistics/753732/german-elections-voter-turnout/>, pristupljeno 5.11.2021.

Zapravo, imajući u vidu osobenosti političke kulture u Srbiji, bilo bi adekvatnije da je istraživački instrument sadržao pitanje o poverenju u konkretne lidere političkih stranaka. U Srbiji građani ne veruju političkim strankama, nemaju blisku stranku, ali značaj deo njih veruje lideru vladajuće stranke. S obzirom na to da u Srbiji predsednik države obično zadržava i svoju funkciju predsednika političke stranke iz koje dolazi, te da u Srbiji 2017. godine poverenje u aktuelnog predsednika ima gotovo polovina građana (Živković & Čolović, 2020, str. 261), možemo samo pretpostaviti da legitimizacija srpskog autoritarno-oligarhijskog političkog režima delom dolazi iz poverenja u državnog vođu.

U Hrvatskoj, stranačka identifikacija nije zasnovana na ekonomskim pitanjima, već na vrednostima, simbolima, tradiciji, religiji i odnosu prema srpskoj zajednici i istoriji, posebno Drugom svetskom ratu i komunističkom režimu (Henjak, 2011). Sa druge strane, fluktuacije u partijskoj identifikaciji nisu strane ni u Nemačkoj, partijska identifikacija u ovoj državi jeste u opadanju ali nije mrtva (Arzheimer, 2017), a posebno je izražena među stanovnicima Zapadne Nemačke. Stanovnici bivše Istočne Nemačke imaju fluidniju partijsku identifikaciju, a istraživanja pokazuju da stranački identitet ostaje najjači među „politički sofisticiranim”, a gubitak partijskog identiteta je koncentrisan među onima koji kažu da nisu zainteresovani za politiku i imaju relativno niske nivoe obrazovanja (Dassonneville et al., 2014).

Samopozicioniranje respondenata na ideološko-političkoj skali, očekivano, pokazuje da se najveći udeo ispitanika u sve tri države pozicionirao u ideološki centar. U Srbiji je najviše samopozicioniranih levičara (21.2%), zatim u Hrvatskoj (17.2%) i Nemačkoj (14.4%). Veći udeo levičara nego desničara može se objasniti političkom nepismenošću građana i negativnijim percepcijama desnice u javnom diskursu, što čini društveno poželjnijim identifikovati se kao levičar. U Nemačkoj, samo 4% ispitanika se izjasnilo kao desničari, iako je Evropsko društveno istraživanje sprovedeno godinu dana nakon parlamentarnih izbora u Nemačkoj na kojima je prvi put posle Drugog svetskog rata radikalno-desničarska stranka (Alternativa za Nemačku) ušla u parlament. Istorijsko nasleđe socijalizma u Srbiji, Hrvatskoj i Istočnoj Nemačkoj, kao i nasleđe nacizma u Nemačkoj, značajno utiču na ove stavove, gde je u posleratnom periodu bilo nepoželjno javno izražavati desničarske ideje. Pored toga, postojao je i strah od komunističke pretnje, pa je na teorijama o totalitarizmu bazirana „borbena demokratija” bila uperena kako protiv desnih tako protiv levih „neprijatelja demokratije” (Bakić, 2019, str. 457–

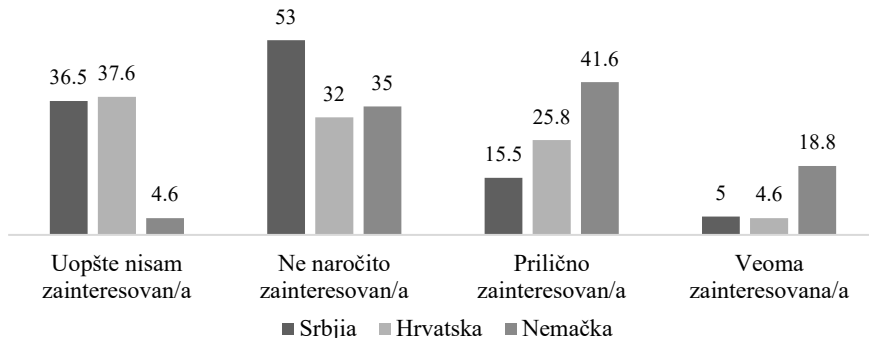
459), otuda i objašnjenje relativno nižih udela ispitanika koji su se izjašnjavali naročito kao desničari, a u nešto manjoj meri i kao levičari u Nemačkoj.

Rezultati analize

Pre nego što detaljnije analiziramo ideološko-političku usmerenost prekarijata u komparativnoj perspektivi, valjalo bi sagledati da li postoji razlika između prekarijata u tri posmatrane zemlje i njihovoj zainteresovanosti za politiku, percepciji političke efikasnosti i političkoj podršci.

Grafikon 1

Zainteresovanost za politiku: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u procentima

Kada je reč o zainteresovanosti za politiku, postoji jasna razlika između radno aktivnog stanovništva Srbije, Hrvatske i Nemačke. Naime, kao što se može videti na Grafikonu 1, dok su ispitanici iz Srbije i Hrvatske manje ili više nezainteresovani za politiku, Nemci iskazuju znatno veće interesovanje, a veličina uticaja veze između zemlje iz koje ispitanici dolaze i zainteresovanosti za politiku je velika (Cramerov $V = 0.315$, $p < .001$). U Srbiji i Hrvatskoj je tako za politiku potpuno nezainteresovano 36.5% odnosno 37.6% respondenata, dok je u Nemačkoj udeo potpuno nezainteresovanih tek 4.6%. Svaki drugi ispitanik u Srbiji kaže da nije naročito zainteresovan za politiku, a u Hrvatskoj i Nemačkoj svaki treći. Sa druge strane, u Nemačkoj je čak 60.4% ispitanika reklo da je prilično ili veoma zainteresovano za politiku, dok je u Hrvatskoj taj udeo skoro duplo manji (30.4), a u Srbiji još manji i iznosi tek 20.5%. *T*-testom

nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja zainteresovanosti za politiku između prekrasnih i neprekrasnih ispitanika u sve tri države. U slučaju Srbije i za prekarne i za neprekarne ispitanike možemo reći da su podjednako nezainteresovani za politiku. Međutim, u Hrvatskoj i Nemačkoj postoji razlika između ispitanika u prekrasnom i neprekrasnom položaju – oni koji su u prekrasnom položaju na tržištu rada su manje zainteresovani za politiku.¹¹

Građani Srbije i Hrvatske političku efikasnost u svojim državama ocenjuju kao nisku, dok većina ispitanika u Nemačkoj smatra da je efikasnost političkog sistema u ovoj državi srednja (Grafikon 2). Poredeći sve tri zemlje, efikasnost političkog sistema najslabije je ocenjena u Hrvatskoj, sledi Srbija, pa Nemačka, ali je ujedno bitno primetiti da ni u jednoj od tri države ova efikasnost nije ocenjena visoko (Cramerov $V = 0.3$, $p < .001$). Posmatrajući pojedinačne dimenzije političke efikasnosti sistema, eksterna dimenzija (responzivnost političkog sistema) najbolje je u proseku ocenjena u Nemačkoj (2.5 na petostepenoj skali), u Srbiji je niža (1.8), a hrvatski ispitanici responzivnost političkog sistema u svojoj zemlji najniže ocenjuju (1.6). Međutim, interesantno je da u pogledu interne dimenzije političke efikasnosti sistema, ispitanici iz Srbije i Hrvatske daju veće prosečne skorove u pogledu procene sopstvenih mogućnosti da učestvuju u političkom životu (Hrvatska 1.9, Srbija 2.0), iako svakako ne treba izgubiti iz vida da su ove ocene i dalje generalno niske.

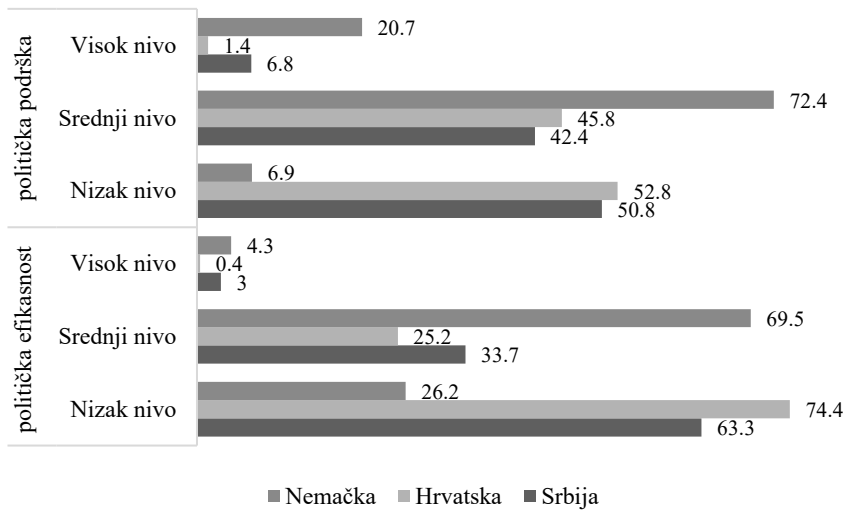
Sa druge strane, u Nemačkoj je, bez obzira na to što je i interna politička efikasnost ocenjena bolje nego u Srbiji i Hrvatskoj, bolje ocenjena responzivnost sistema nego subjektivni doživljaj političke kompetentnosti (prosečan odgovor na petostepenoj skali za uverenje u sopstvenu mogućnost da učestvuju u politici je 2.8, dok je prosek za responzivnost sistema 2.5). Već u ovim prvim tumačenjima nalaza možemo primetiti da građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i da veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Nažalost, s obzirom na to da istraživački instrument nije sadržao pitanje kojim bismo procenili

¹¹ Srbija: prosečna vrednost odgovora prekrasnih $M = 3.09$, $SD = .88$, a neprekrasnih $M = 3.13$, $SD = .81$, $t(960) = -.77$, $p = .44$. Hrvatska: prosečna vrednost odgovora prekrasnih $M = 3.18$, $SD = .89$, a neprekrasnih $M = 2.98$, $SD = .91$, $t(859) = -2.76$, $p = .006$; Nemačka: prosečna vrednost odgovora prekrasnih $M = 2.39$, $SD = .86$ a neprekrasnih $M = 2.22$, $SD = .79$, $t(1196) = -2.81$, $p = .005$. Niže prosečne vrednosti za neprekarne ne treba da zbune, jer je skala tako postavljena da su niže vrednosti izražavale veću zainteresovanost ispitanika za politiku.

percepciju građana o stepenu korupcije u zemlji, na ovom mestu samo možemo pretpostaviti da se jedan od odgovora za ovakvo stanje stvari krije i u percepciji korumpiranosti sistema. Naposljetku, ukoliko posmatramo prosečne odgovore prekaranih i neprekarnih pojedinaca u pogledu političke efikasnosti sistema, nema statistički značajne razlike između njih.¹² Drugim rečima, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Nemačkoj i pojedinci koji su u prekarom, ali i oni koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada, podjednako smatraju da je efikasnost političkog sistema u njihovim državama niska (Srbija i Hrvatska) odnosno srednja (Nemačka).

Grafikon 2

Politička efikasnost sistema i politička podrška: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u procentima

U skladu sa ocenom političke efikasnosti sistema, nalazi se i stepen političke podrške koju građani iskazuju prema vladajućim sistemima u svojim državama (isto Grafikon 2, Cramerov $V = .35, p < .001$). Svaki drugi ispitanik iz Srbije i Hrvatske 2018. godine kaže da vladajućim političkim strukturama u svojoj zemlji daje nizak nivo političke podrške, a još preko dve petine njih daje srednji nivo političke podrške. U Srbiji je udeo građana koji daju visok nivo političke podrške vladajućem sistemu

¹² Nemačka: $t(1177) = -0.16, p = .877$; Hrvatska: $t(839)=1.46, p = .145$; Srbija: $t(897) = -1.25, p = .211$.

tek 6.8%, a u Hrvatskoj je na nivou statističke greške (1.4%). Sa druge strane, u Nemačkoj svaki peti ispitanik (20.7%) daje veliku političku podršku vladajućem sistemu, 72.4% srednju, a tek 6.9% nisku političku podršku. Na ovom mestu treba primetiti da je važna karakteristika političkih sistema u neoliberalnom kapitalističkom poretku depolitizacija privrednih pitanja (uz politizaciju kulturnih), opadanje privlačnosti tradicionalnih političkih partija za glasače, porast novih pokreta i stranaka, opadanje članstva u strankama, opadanje izlaznosti na izborima i političke zainteresovanosti, povezanost političkih i ekonomskih elita (kako nacionalnih, tako i transnacionalnih). Sve navedeno vodi upitnosti legitimacije političkih poredaka širom sveta (Bakić, 2019, str. 53).

Kao i u pogledu ocene političke efikasnosti, bez obzira da li je ispitanik pripadnik prekarijata ili ne, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Nemačkoj respondenti daju nisku (Srbija i Hrvatska) odnosno srednju (Nemačka) političku podršku vlastima u ovim državama.¹³ Ipak, interesantno je primetiti da, poredeći prosečne odgovore prekarnih i neprekarnih ispitanika u pogledu poverenja u političare, parlament i političke partije, te zadovoljstvo radom vlade, ekonomijom i demokratijom u svojim zemljama, u Hrvatskoj nema razlike – i jedni i drugi imaju veoma nisko poverenje u nacionalne institucije (na jedanaestostepenoj skali gde niže vrednosti izražavaju niži nivo poverenja ovo poverenje se kreće tek oko prosečne ocene 2), nisu zadovoljni radom vlade (2.4), niti demokratijom (3.3) i trenutnim stanjem privrede u zemlji (3). U Srbiji se pojedinci u prekarnom položaju izdvajaju jedino u oceni trenutnog stanja privrede i daju nižu ocenu u odnosu na neprekarne (3.13 naspram 3.45).

Međutim, u Nemačkoj nailazimo na jednu interesantnu situaciju. Naime, statistički značajne razlike u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih respondenata se javljaju u pogledu poverenja u političke partije ($t(1190) = 1.76, p = .019$), te u pogledu zadovoljstva načinom na koji nemačka vlada obavlja svoj posao ($t(1161) = -2.31, p = .021$). Ono što je iznenađujuće kod ovog nalaza jeste da ispitanici u prekarnom položaju u proseku iskazuju više poverenja u nemačke političke partije ($M = 4.29$, neprekarni $M = 3.95$) i zadovoljniji su radom nemačke vlade ($M = 4.63$, neprekarni $M = 4.28$). No, s obzirom na to da je stranačka identifikacija (videti kasnije Tabelu 5) dominantno usmerena na parlamentarne stranke,

¹³ Nemačka: $t(1131) = -1.70, p = .089$; Hrvatska: $t(830) = 0.38, p = .705$; Srbija: $t(843) = 0.10, p = .924$.

donekle je i razumljivo što su ispitanici relativno zadovoljni radom vlade i političkim strankama.

Posebno je zanimljivo pogledati prosečne odgovore prekarnih i neprekarnih pojedinaca na skali levice i desnice (Tabela 2). *T*-test nezavisnih uzoraka potvrdio je homogenost varijanse u sva tri slučaja, a statističku značajnost u razlici odgovora zabeležili smo u Srbiji i Nemačkoj. Prekarijat u Srbiji je u odnosu na neprekarijat više desno orijentisan (prema sopstvenoj proceni ispitanika), dok je prekarijat u Nemačkoj više levo orijentisan.¹⁴ Iako bi, teorijski, u skladu sa njegovim interesima, prekarijat trebalo da bude levo orijentisan, u Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan.

Sa druge strane, iako i u Nemačkoj vladajuće oligarhije veoma vešto u praktičnim politikama neguju svoj konzervatizam i neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine (koja dela u svom interesu). Kao što će se uskoro videti na Tabeli 5, prekarijat u Nemačkoj se identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” (izuzev stranke Levice za koju bismo jedino mogli reći da je prava levičarski orijentisana stranka, a sa kojom se jedan udeo prekarijata takođe identifikuje) i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, obilato se koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima. Upravo iz tog razloga, ne iznenađuje što prekarijat u Nemačkoj za sebe misli da je „malo više levo orijentisan”, iako je, što ćemo uskoro pokazati, ova orijentacija veoma upitna.

¹⁴ Nemačka: $t(1147) = 2.12, p = .034$; Hrvatska: $t(772) = 1.06, p = .291$; Srbija: $t(663) = -2.45, p = .015$. Takođe bi trebalo primetiti da je u Srbiji 69% ispitanika bilo u stanju da se pozicionira na skali, a u Hrvatskoj i Nemačkoj je to značajno veći udeo ispitanika – u Hrvatskoj 90%, a u Nemačkoj čak 96%.

Tabela 2*Prosečni odgovori na skali levo-desno*

		Prosečan odgovor na jedanaestostepenoj skali	Značajnost
Srbija	Prekarni	4.89	.015*
	Neprekarni	4.40	
Hrvatska	Prekarni	5.01	.291
	Neprekarni	4.79	
Nemačka	Prekarni	4.14	.034*
	Neprekarni	4.42	

Napomena: * $p < .05$

Ukoliko pogledamo koje su to stranke za koje ispitanici kažu da su im bliske, već letimični pogled na Tabele 3, 4 i 5 je dovoljan pokazatelj da je u Srbiji i Hrvatskoj stranački sistem nestabilan i fragmentisan. Naime, rasutost odgovora (17 različitih političkih opcija u Hrvatskoj i čak 26 u Srbiji između kojih su ispitanici birali, a samo 8 u Nemačkoj) jasno ukazuje na stabilnost nemačkog stranačkog sistema, koji je veoma vitalan u dužem nizu godina, postavljen na utemeljenim i ukorenjenim socijalnim i ideološki rascepima, te manje fragmentiran u odnosu na Srbiju i Hrvatsku. Stabilni sistemi su predvidljiviji za birače, izborna promenljivost je veća u Srbiji i Hrvatskoj, a kada je izborna nestabilnost veća i stranački sistem je nestabilniji.

Iako ne postoji značajna razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika u Srbiji i njihovih stranačkih identifikacija ($p = .200$), prethodno iznet nalaz da se prekarizacija u odnosu na neprekarizaciju više desno samopozicionira na ideološko-političkoj skali, vidljiv je i u pogledu stranačke identifikacije. Tako čak 58.5% prekarnih (naspram 52% neprekarnih) navodi kao blisku stranku Srpsku naprednu stranku, 5.3% ekstremno-desničarsku Srpsku radikalnu stranku (4.7% neprekarnih), 6.4% radikalno-desničarski pokret Dveri (3.1% neprekarnih). Ipak, ne treba zaboraviti ni da je ukupno tek 27.5% respondenata reklo da ima blisku stranku (25% prekarnih i 29.5% neprekarnih). Čak 67.4% ispitanika reklo je da je na parlamentarnim izborima 2016. godine glasalo za vladajuću koaliciju SNS i SPS (od čega 63.2% za SNS). U svakom slučaju, u Srbiji je reč o „vladavini partija” (tj. jedne partije) i političkom kontekstu autoritarno-oligarhijske strukture koji „pokazuje sve tendencije laganog skliznuća u autoritarni poredak sa produbljivanjem klijentelističkih odnosa i izolacijom politički nepodobnih” (Fiket et al., 2017, str. 35).

Tabela 3

Stranačka identifikacija, Srbija, u procentima

	Neprekarni	Prekarni
Demokratska stranka	7.1	6.4
Demokratska stranka Srbije	0.8	0
Dosta je bilo	3.1	2.1
Dveri	5.5	6.4
Jedinstvena Srbija	0	3.2
Liberalno demokratska partija	1.6	2.1
Liga socijaldemokrata Vojvodine	3.1	0
Ne davimo Beograd	1.6	0
Partija za demokratsko delovanje	0.8	0
Pokret snaga Srbije	1.6	0
Pokret slobodnih građana	0	2.1
Savez vovođanskih Mađara	3.9	3.2
Socijaldemokratska partija Srbije	0	2.1
Socijaldemokratska stranka	0	0
Socijalistička partija Srbije	7.9	1.1
Srpska napredna stranka	52	58.5
Srpska radikalna stranka	4.7	5.3
Zelena stranka Srbije	0.8	0
Drugo	5.5	7.4

U Hrvatskoj i Nemačkoj je, koliko-toliko, situacija drugačija. Najpre, u ovim državama postoji razlika između pojedinaca koji zauzimaju prekarni i neprekarni položaj na tržištu rada u pogledu stranačke identifikacije, s tim što je razlika veća u Hrvatskoj nego u Nemačkoj.¹⁵ Očigledno, veća razvijenost političkog sistema izražava se kroz veću interesnu usmerenost, pa time i kroz veću racionalnost. Koliko je heuristička vrednost i validnost samopozicioniranja ispitanika na ideološko-političkoj skali levice i desnice u najmanju ruku upitna, najbolje svedoči to da u pogledu ovog samopozicioniranja nema razlike između prekarnih i neprekarnih ispitanika, ali ako pogledamo stranačku identifikaciju respondenata, razlika je uočljiva. Potpuno simplifikujući svu kompleksnost hrvatske političke scene, višestranački sistem u Hrvatskoj obeležilo je bipolarno takmičenje dve najveće stranke, za koju se često kaže (takođe vrlo pojednostavljeno) da su leвица (Socijaldemokratska partija Hrvatske, SDP) i desnica (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ). HDZ sama sebe naziva

¹⁵ Hrvatska: Kramerov $V = .37, p < .001$; Nemačka: : Kramerov $V = .16, p = .034$.

strankom „europskog desnog centra”¹⁶ iako je pre reč o stranci koja oportunistički povremeno dopušta svom radikalnijem krilu da istupa sa pozicija radikalno-desničarske orijentacije¹⁷ (samo osnivanje stranke 1989. godine i delovanje tokom devedesetih godina bilo je ekstremno-desničarsko, da bi vremenom ublažili svoju retoriku), a SDP je, iako deklarativno „stranka levog centra” koja „zastupa socijaldemokratske vrednosti”¹⁸, pre liberalna stranka¹⁹. Ukratko, ove dve stranke su gospodarile hrvatskom političkom scenom sve do parlamentarnih izbora 2015. i 2016. godine, kada se javljaju novi značajniji politički akteri – Most nezavisnih lista i Živi zid.

Među hrvatskim prekarijatom oni koji su rekli da imaju blisku stranku kao najbližu svojim političkim stavovima izdvajaju stranku Živi zid (28.3% prekarnih ovu stranku navodi kao sebi blisku), rođenu 2011. godine (pod imenom Savez za promjene i ovaj naziv je imala do 2014. godine), a koja je popularnost stekla sprečavajući deložacije u Hrvatskoj. Živi zid i stranka Most (osnovana 2012. godine) nastale su kao opozicija višedecenijskoj dominaciji HDZ i SDP i promovisale su se kao antiestablišmentske stranke osnovane kao odgovor na ekonomsku recesiju, porast nezaposlenosti i korupcije, vezu političkih i ekonomskih elita, te nemogućnost vladajućih stranaka da se izbore sa posledicama ekonomske krize iz 2008/2009. godine. Podsetimo se – po pravilu, demagoški diskurs (ili populistički u njegovom drugom i trećem značenjskom smislu) je reakcija na neku od društveno-ekonomskih kriza, koje su po svojoj prirodi kompleksne a koje postojeći društveni i politički akteri ne mogu tako lako rešiti, pa se pribegava redukcioniističkom shvatanju sveta na „dobre nas” i „zle njih”.

¹⁶ Članak 1. Statuta HDZ: https://www.hdz.hr/userfiles/pdf/hdz_statut_2018.pdf, pristupljeno 7.11.2021.

¹⁷ Radi se o tome da, kao što i SNS u Srbiji potiče iz SRS, tako i HDZ koliko god menjao retoriku u biti ostaje desničarska stranka, a glavno krilo u stranci je prinuđeno da ublažava desnu retoriku, te radikalno-desničarske ispade ostavlja sporednom krilu stranke (<https://www.danas.rs/nedelja/desnicar-opasnih-namjera/>, pristupljeno 7.11.2021).

¹⁸ Članak 130. Statuta SDP: <http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Statut-SDP-2018.pdf>, pristupljeno 7.11.2021.

¹⁹ U svom Programu stranka ističe da se je sloboda „prva i najviša vrednost” za koju se zalaže, a da se sloboda shvata kao „sloboda rada, stvaralaštva, poduzetništva i vlasništva na principima socijalne tržišne ekonomije, koja ima za cilj dobit, ali i dobrobit zajednice, te socijalnu i ekološku sigurnost” (Program SDP, str. 4, http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Program_SDPa-Za_dobro_društvo.pdf, pristupljeno 7.11.2021).

Tabela 4
Stranačka identifikacija, Hrvatska, u procentima

	Neprekarni	Prekarni
Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)	33	26.7
Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP)	33.7	23.3
Most nezavisnih lista (Most)	4.6	1.7
Živi zid	6.5	28.3
Hrvatska seljačka stranka (HSS)	0.4	1.7
Hrvatska narodna stranka – Liberalni demokrati (HNS)	3.8	1.7
Istarski demokratski sabor (IDS)	4.2	0
Bandić Milan 365 – Stranka rada i solidarnosti	1.5	3.3
Hrvatska socijalno liberalna stranka (HSLs)	0.8	0
Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS)	0	1.7
Neovisni za Hrvatsku (HNR)	1.5	1.7
Hrvatska konzervativna stranka (HKS)	0.8	3.3
Hrast – Pokret za modernu Hrvatsku	0.4	0
START – Stranka antikorupcije, razvoja i transparentnosti	0.8	0
Lista Mislav Kolakušić	4.2	0
GLAS – Građansko-liberalni savez	0.8	0
Drugo	3.1	6.7

Most i Živi zid kritikuju etablirane političke stranke, zahtevaju reformu političkog sistema, smanjenje moći političkih elita i direktnu demokratiju, „običan narod”, te načelno ne odbacuju demokratske vrednosti i ljudska prava. Iako obe stranke sebe predstavljaju kao „transideološke”, pokušavajući tako da se razlikuju od HDZ i SDP (no ipak je Most između 2015. i 2017. godine bio deo vladajuće koalicije sa konzervativno-desničarskim HDZ), suštinski je reč o konzervativno-desnoj stranci Most, čiji čelnici imaju izrazito homofobične stavove²⁰, zalažu se za ekonomski

²⁰ Božo Petrov, čelnik Mosta i kandidat Mosta nezavisnih lista za premijera na hrvatskim parlamentarnim izborima 2016. godine, ovako govori o gej osobama koje su ga optužile da svojim izjavama podstiču na mržnju: „Moje je legitimno pravo tražiti zaštitu za svoju djecu. To što sam tolerantna i mirna osoba, ne daje pravo manjini da mi nameće kako se trebam ponašati i što misliti. Trebaju se probuditi u našoj Hrvatskoj i shvatiti da su u manjini i da im mi toleriramo to. Ali moraju shvatiti da ću se ja za svoju djecu boriti isto kao što će se oni boriti za svoju. Želim za svoju djecu ono što je društveni konsenzus i stavove temeljene na dokazima, a ne da mi manjina nameće što će učiti moja djeca i kako ću se ja osobno ponašati” (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/trebaju-se-probuditi-u-nasoj-hrvatskoj-i-shvatiti-da-su-u-manjini-i-da-im-mi-toleriramo-to-15085280>, pristupljeno 7.11.2021).

liberalizam i monetarni konzervativizam, liberalizaciju penzijskih fondova, neoliberalnu fleksibilizaciju radnih odnosa.²¹

Živi zid, sa druge strane, za sebe kaže da ih „nije moguće odrediti kao lijevu, desnu ili pak stranku centra, niti kao konzervativnu, liberalnu, socijaldemokratsku ili demokrišćansku, već kao humanističku stranku”.²² Živi zid traži promenu modela monetarne politike, ukidanje nezavisnosti centralne banke i Ustavnog suda, redistribuciju ekonomske moći, protiv je EU i NATO, koje vidi kao institucije koje imaju za cilj ne „ekonomski razvoj država članica ili razvoj demokracije nego neofeudalizaciju i totalitarizaciju odnosa u društvu”.²³ Iako postoje autori koji Most nazivaju „antiestablišmentskom reformskom strankom”, a Živi zid „levo populističkom strankom”, kod koje je „vidljivo levo opredeljenje” (Mikucka-Wójtowicz, 2017, str. 109) ili „strankom koja izlazi izvan okvira antiestablišmentske reformske stranke da u njegovom programu ima elemenata antisistemske pozicije” (Henjak, 2018, str. 388), nema ni reči o tome da bismo Živi zid mogli nazvati antisistemskom strankom. To je stranka koja se predstavlja kao antiestablišmentska, kritikuje bankokratiju i partokratiju, ali suštinski kapitalizam ne dovodi u pitanje.²⁴ Štaviše, Mate Kapović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu i član

²¹ U izbornom Programu za 2016. godinu Most se u pogledu radnih odnosa jasno zalaže za: „fleksibilnije radno vrijeme (...), pojednostavljene procedure prijave i odjave radnika, povećanje rokova za e-prijavu radnika na HZMO/HZZO (...) omogućavanje rada u više tvrtki na mnogo fleksibilniji način od do sada predviđenog, izjednačavanje statusa plaće i plaće u naravi, državno osiguranje isplate plaća radnicima, jaču regulativu oko tvrtki korištenih za izbjegavanje plaćanja – zakonsko onemogućavanje otvaranja novih tvrtki do podmirenja svih obveza u staroj tvrtki, jednaka prava i obveze za sve, radnika i poslodavca – suzbijanje sive ekonomije, prava i obveze radnika na razini onih u EU” (Program, str. 26, https://mvinfo.hr/file/articleAttachment/file/most-nl-program-2016_4.pdf, pristupljeno 7.11.2021).

²² Program Živog zida, str. 9, <https://www.zivizid.hr/program/>, pristupljeno 7.11.2021.

²³ Program Živog zida, str. 67, <https://www.zivizid.hr/program/>, pristupljeno 7.11.2021.

²⁴ Predsednik Živog zida i kandidat za predsednika države na izborima 2014. godine, Ivan Vilibor Sinčić, u intervjuu za Slobodnu Dalmaciju iz 2015. godine jasno je istakao prokapitalističku orijentaciju stranke: „Glavni uzrok nejednakosti u društvu je bankarska nadklasa koja je drugima otela pravo da stvaraju novac. Ako svi ljudi trebaju vodu da bi preživjeli, nitko nema pravo sebi prigrabiti monopol na puštanje vode iz pipe. A upravo to se dogodilo u Europskoj uniji, zato mnogi ovdje nikako i ne mogu izići iz ekonomske krize. Mi u Živom zidu jako cijenimo privatnu inicijativu i poštujemo privatno vlasništvo. Protiv kapitalista koji stvaraju nove vrijednosti nemamo ama baš ništa i striktno ih odvajamo od bankara koje uglavnom smatramo društvenim štetocinama. Naravno, nekakav kapitalist koji je bogatstvo stekao kriminalom je za zatvor ako mu se dokaže nepoštena prvobitna ili druga akumulacija, no naši glavni protivnici su – prije svega – banke i finansijske institucije” (<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/ivan-vilibor-sincic-nismo-protiv-kapitalista-nego-smo-protiv-bankara-261209>, pristupljeno 7.11.2021).

Radničke fronte (levičarske partije u Hrvatskoj koja je osnovana 2015. godine ali tek od 2017. godine na gradskim nivoima, a od 2019/2020. godine na republičkom nivou dobija nešto veću pažnju javnosti i 2020. na parlamentarnim izborima dobija jedno mesto u hrvatskom Saboru) oštro kritikuje predstavljanje Živog zida kao strankom levice: „Živi zid nikako nije ljevica (što je jasno po njihovom sustavnom izbjegavanju „svjetonazorskih” pitanja, čestoj nacionalističkoj retorici, koaliranju čak s protofašističkim i fašističkim opcijama u prošlosti, sklonosti teorijama zavjere itd.), ali koji itekako ima veze s ljevicom jer retorički preuzima (iako nevješto i neartikulirano) dio njezina antisistemskog retoričkog repertoara, dok je elektoralno pokupio dobar dio glasova obespravljenih i osiromašenih. A to je populacija koja ideološki i identitetski ne pripada automatski ljevicima, ali koja bi, pogotovo u razdoblju kapitalističke krize, trebala biti njezin prirodan adresat”²⁵.

Ono što je za nas bitno primetiti jeste da Živi zid (kao i Most) koriste socijalnu demagogiju i pozivaju se na zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Sudbina ove stranke (slična i ideološki i po sudbini srpskog pokreta Dosta je bilo) bila je kratkotrajni talas uzleta stranke, kada je predsjednički kandidat na izborima 2014. godine Ivan Vilibor Sinčić osvojio u prvom krugu glasanja treće mesto, na parlamentarnim izborima 2015. godine stranka je osvojila jedan mandat u Saboru, a na parlamentarnim izborima 2016. godine stranka je prošla cenzus od 5% i imala 5 zastupnika u Saboru. Međutim, već na narednim izborima (2020. godine) ova opcija beleži vrtoglavi pad i dobija manje od 2% glasova.²⁶

Iako se ispitanici koji su u neprekarnom položaju u Hrvatskoj, u poređenju sa prekarijatom, više identifikuju sa dve najveće stranke – HDZ (33%) i SDP (33.7%) – nije zanemarljiv ni udeo prekarijata koji kaže da su im bliske ove stranke. Tako se sa HDZ politički identifikuje 26.7%, a sa SPD 23,3% prekarnih u Hrvatskoj. Već je rečeno da je HDZ konzervativno-desničarska stranka, sa radikalno-desničarskim elementima, kojoj su konzervativizam i hrvatski nacionalizam bili sržni deološki pojmovi još od svog nastanka. Prilikom tumačenja ovih nalaza, bitno je napomenuti da se desne ideološke preferencije u Hrvatskoj ne bi trebalo tumačiti isključivo konjunkturnim ekonomskim krizama i migrantskom krizom iz 2014. godine. Još od osamdesetih godina XX veka

²⁵ Autorski tekst na portalu Novi plamen, <https://www.noviplamen.net/tekstovi/prijevremeni-izbori-2016-u-hrvatskoj-sto-dalje/>, pristupljeno 7.11.2021.

²⁶ Podaci dostupni na sajtu Državnog izbornog povjerenstva Republike Hrvatske (<https://www.izbori.hr/site/>).

nacionalistička desnica znala je da ponudi odgovore na krizu identiteta i u novije vreme krizu kapitalizma i krizu demokratije, a HDZ je najvažniji politički akter koji ima obeležja konzervativne desnice i koji poslednje tri decenije, sa kraćim prekidima, čini deo gotovo svake vladajuće koalicije (izuzev u periodu 2000–2003. i 2011–2015. godine kada je u opoziciji). Sa druge strane, SPD je drugi najvažniji politički akter na političkoj sceni Hrvatske, koji je najjači oponent HDZ i sa njima se smenjuje na vlasti. U pitanju je stranka koja samo u nazivu ima reč „socijaldemokratija”, a zapravo je reč o liberalnoj stranci „levog centra”, nastaloj iz nekadašnjeg Saveza komunista Hrvatske (v. Dolenc, 2014). Rečju, na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka, prekarijat (koji je kao i ostali građani socijalizovan u nacionalističkoj i autoritarnoj političkoj retorici) se, u najboljem slučaju, okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima.

Tabela 5

Stranačka identifikacija, Nemačka, u procentima

	Neprekarni	Prekarni
Hrišćansko-demokratska unija/Hrišćansko-socijalna unija (CDU/CSU)	33.4	34.9
Socijaldemokratska partija Nemačke (SPD)	19.7	13.8
Levica (Die Linke)	9.5	11.9
Savez 90/Zeleni (Bündnis 90/Die Grünen)	23	26.6
Stranka slobodnih demokrata (FDP)	5.4	5.5
Alternativa za Nemačku (AFD)	7.4	1.8
Piratska partija (Piratenpartei)	0	0.9
Drugo	1.5	4.6

Ukoliko govorimo o Nemačkoj, iako od osamdesetih godina minulog veka na političkoj sceni dolazi do sve veće fragmentacije i tradicionalni dvo(ipo)partizam (CDU/CSU i SPD, sa povremenim „odlučivanjem” manjih stranaka kao što su Zeleni ili FDP kome će od najveće partije biti koalicioni partner) doveden je u pitanje (Orlović, 2018, str. 16), u ovoj državi ipak postoji stabilan stranački sistem. Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine, na čijim podacima radimo analizu političke orijentacije prekarijata, pokazuje da je prekarijat najviše naklonjen Hrišćansko-demokratskoj uniji/Hrišćansko-socijalnoj uniji (CDU/CSU) i Savezu 90,

odnosno Zelenima. Za prvu stranku je 34.9% prekarijata reklo da im je CDU bliska politička opcija, a 26.6% je navelo Zelene. CDU je konzervativno-desničarska politička opcija, koja je od 1949. godine od ukupno osam kancelara (do 2018. godine kada je rađeno istraživanje) davala čak njih pet – iz redova Socijaldemokratske partije Nemačke dolazila su preostala tri kancelara i to sedamdesetih i devedesetih godina XX veka.

Imajući u vidu da su podaci prikupljeni u godini nakon parlamentarnih izbora 2017. i da su izbori, kao i formiranje vlade u 2018. godini bili obeleženi odnosom prema imigracionoj politici u Nemačkoj, teško je zaključiti da li su stranačke preferencije koje su ispitanici iskazali rezultat konjunkturnih elemenata ili dugoročnih preferencija. U svakom slučaju, nemačka kancelarka Angela Merkel (CDU) je od 2005. godine, kada je došla na vlast nemačku politiku, zahvaljujući liberalizaciji i deregulaciji tržišta, uspevala da državnu politiku vodi tako da je u postkriznom periodu (nakon ekonomske krize 2008. godine) ova država uspela da smanji stopu nezaposlenosti i obezbedi državni suficit. Jedno od objašnjenja ovog uspeha jeste i u političkoj taktici „okupiranja opozicionih tema”. Tako je Merkelova od Zelenih usvojila i promovisala svoju vladu kao zaštitnike životne sredine, od Levice je preuzela promenu u rodnim ulogama u okviru porodice (sprovela je politiku otvaranja vrtića za decu mlađu od tri godine, čime je priznata promena u rodnim ulogama prema kojoj se i ženi priznaje da „donosi hleb u kuću”)²⁷, a prihvatanje liberalnog stava prema migrantima omogućio joj je podršku mladih. Pored negovanja imidža „izbegličke majke” i otvaranja granice za migrante 2015. godine, predizbornim sloganima iz 2017. godine („Za Nemačku u kojoj dobro živimo i prijatno se osećamo”, „Za jaku privredu i siguran posao”, v. Glišović, 2018, str. 106) obraćala se i radnicima, obećavajući smanjenje broja nezaposlenih, umanjenje poreza za srednje slojeve, povećanje dečijeg dodatka i broja stanova i policajaca koji će voditi računa o bezbednosti u državi (Orlović, 2018, str. 17–18).

Imajući u vidu da je migrantski status jedan od značajnih prediktora prekarnosti u Nemačkoj, ne iznenađuje ni što je trećina prekarnih ispitanika upravo CDU navela kao svoju blisku stranku. Međutim, CDU je ipak u poređenju sa drugom najjačom strankom u Nemačkoj (SPD) „tvrđa” u svojim stavovima u pogledu imigracione politike. SPD (kao i Zeleni i Levice) je protiv ograničavanja broja tražilaca azila kojima je dozvoljen

²⁷ Jedan od predizbornih slogana 2017. godine bio je i „Za više poštovanja prema porodici” (Glišović, 2018, str. 106).

ulazak u Nemačku ili EU i protiv moratorijuma na odricanje od porodice za korisnike supsidijarne zaštite. O pragmatičnosti CDU politike prema imigrantima najbolje govori podatak da nije trebalo puno vremena da prođe od dobrodošlice koju je migrantima poževela Merkelova 2015. godine do distanciranja od migranata i isticanja superiorne vrednosti nemačke kulture od strane ministra unutrašnjih poslova 2017. godine. Drugačije rečeno, kako to s pravom Jovo Bakić zaključuje, „kada nemačkom kapitalu nedostaje radna snaga, onda političari otvaraju vrata useljenicima, ali kada nemačkom radništvu to zasmeta, onda političari zatvaraju granice” (Bakić, 2019, str. 500).

Pored CDU, nezanemarljiv udeo prekarizata u Nemačkoj (26.6%) identifikuje se sa Zelenima, partijom osnovanom 1980. godine u Zapadnoj Nemačkoj, koja se ujedinila sa sestrinskom partijom iz Zapadne Nemačke Alijansa 90 odmah po ujedinjenju. Suštinski, reč je o partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta, a njeno fokusiranje na ekologizam kao centralne političke teme je klasičan primer „tanke” ideologije centrirane oko jednog pitanja. Drugim rečima, Zeleni se ne bore protiv tržišne logike kapitalizma, već protiv monopola i rentijerskog kapitalizma koji sprečava funkcionisanje slobodnog tržišta, pa je to i razlog što su uspeli da se etabliraju kao politička partija posvećena podršci pokretanju biznisa, a posebno tzv. *start-up* kompanija.²⁸ S obzirom da je izborna 2017. godina bila obeležena temama kao što su imigraciona politika, ali i obrazovne politike, javna bezbednost i zaštita životne okoline i klimatske promene, ne iznenađuje ni što su Zeleni sa svojim „*light*” temama privlačni za preko 26% prekarnih i 23% neprekarnih respondenata u Nemačkoj. U pogledu sociodemografskih karakteristika njenih pristalica, ova stranka uspeh posebno ostvaruje kod mladih žena (do 25 godina), službenika i zaposlenih lica (Bukov, 2018, str. 50).

SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13.8% ispitanika u prekarnom položaju (reč je o liberalnoj partiji koja samo u nazivu ima „socijaldemokratiju” i koja je devedesetih godina pod Šrederom (Gerhard Fritz Kurt Schröder) dok je bila na vlasti sprovođila neoliberalnu politiku), a istinski levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni ispitanik (9.5%). Levica je tokom predizborne kampanje bila usmerena na kritiku konkurentskih političkih opcija, pre svega desničarske Alternative za

²⁸ <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/economic-policy-german-greens>, pristupljeno 10.11.2021.

Nemačku (predizborni slogan bio je „Odlučno protiv desničarske agitacije. Levica.”) dok se, očigledno, manje obraćala prekarnim radnicima.

Naposletku, bitno je prokomentarisati i radikalno-desničarsku partiju Alternativa za Nemačku, stranku osnovanu 2013. godine kao evroskeptična reakcija na dužničku krizu u južnoj Evropi, koja je 2017. godine, osvojivši treće mesto (12.6%, iza CDU i SPD), ostvarila izvanredan izborni rezultat. Ovim rezultatom stranka je postala prva radikalno-desničarska opcija u nemačkom parlamentu nakon Drugog svetskog rata. Izborni uspeh stranke počiva na razočaranju u tradicionalne političke opcije i njihove praktične politike (tzv. glasanje iz protesta – istraživanje nemačkog Instituta za ispitivanje javnog mnjenja pokazalo je da je čak 61% birača reklo da su za Alternativu za Nemačku glasali jer su razočarani u ostale stranke a manje od 10% birača zaista veruje da je to stranka koja poseduje kompetencije da se uspešno nosi sa pitanjima unutrašnje bezbednosti i politikom prema izbeglicama, v. Evers, 2018, str. 34), ali i u raširenoj ksenofobiji (prema predizbornim anketama 46% stanovništva je zabrinuto jer bi uticaj islama mogao da postane jači, a po 38% ima strah da bi previše stranaca moglo nastaniti njihovu zemlju i da bi to ugrozilo nemački jezik i kulturu (Bukov, 2018, str. 49), a uostalom i istraživanje na čijim podacima smo radili analizu pokazalo je da bi gotovo svaki drugi ispitanik u Nemačkoj dozvolio *samo nekim ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti* kao i većina stanovnika Nemačke da se dosele i žive u ovoj državi).

Jedan od slogana kojim je stranka išla na izbore a koji glasi „Novi Nemci? Pravimo ih sami”, verno svedoči o nacionalizmu kao ideološkom jezgru Alternative za Nemačku. Biračku osnovu ove stranke čine, sa jedne strane, niže obrazovani mladi radnici (neuporedivo više nego radnice), nereligiozni i nezaposleni, koji žive u postsocijalističkom delu Nemačke, a sa druge strane, „neoliberalno opredeljeni muškarci sa dobrim primanjima” (Bakić, 2019, str. 509–510). Iako su pristalice Alternative za Nemačku prekarni Nemci, ne treba zaboraviti da struktura prekarijata u ovoj državi (čiji nezanemarljiv udeo čine migranti) uslovljava i to da velika većina pripadnika prekarijata ipak bira druge političke opcije. To je jedan od razloga što je samo 1.8% ispitanika u našem poduzorku reklo da im je ideološki bliska stranka Alternativa za Nemačku, ali time ne iscrpljujemo objašnjenje zašto samo 1.8% prekarnih ispitanika navodi ovu stranku (uz 7.4% neprekarnih). Postoje još dva razloga za to – prvi se krije u davanju društveno poželjnih odgovora, a drugi u samom metodološkom pristupu koji smo odabrali kreirajući varijable za prekarne i neprekarne ispitanike.

Naime, da smo definiciju prekarnosti proširili i na dugoročne nezaposlene (a mi smo se fokusirali na radno aktivno stanovništvo i kratkoročno nezaposlene), jer „AfD prosperira naročito kod radnika, ekonomski nezadovoljnih glasača i nezaposlenih” (Bukov, 2018, str. 51), verovatno bismo dobili veći udeo ispitanika koji se identifikuju sa ovom radikalno-desničarskom partijom.

Ukoliko pogledamo odnos ispitanika prema useljenicima, gotovo svaki drugi respondent u Nemačkoj bi dozvolio samo nekim ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Nemačke da se dosele i žive u ovoj zemlji (49%) odnosno dozvolili bi samo nekima koji su različite rase ili etničke pripadnosti (53%) da se dosele i žive u Nemačkoj. Tek svaki četvrti ispitanik (22.4%) dozvolio bi svim ljudima različite rasne ili etničke pripadnosti da se nasele u Nemačkoj, isto toliko bi dozvolilo manjem broju ljudi (21.4%), a 3.2% respondenata dalo je društveno nepoželjan odgovor – ne bi dozvolili nikome ko je različite rasne ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Nemačke da naseli ovu zemlju. Takođe, u proseku svaki četvrti ispitanik smatra da je za nemačku ekonomiju loše da se u Nemačku dosele ljudi iz drugih zemalja (22.4%), da imigracija unazađuje kulturni život u Nemačkoj (24.2%), te da imigracija Nemačku čini lošijim mestom za život (26.6%). Očekivano, među respondentima koji se identifikuju sa Alternativom za Nemačku njih 91.8% smatra da imigracija Nemačku čini lošijim mestom za život. Ipak, na skalama antiuseljeničkog usmerenja (rasizma i šovinizma, te opažene materijalne i simboličke pretnje)²⁹ ne postoji razlika u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih ispitanika.³⁰ Isti je slučaj i u Srbiji, kao i u Hrvatskoj – dominira antiuseljeničko usmerenje među ispitanicima, ali ne postoji statistički značajna razlika između onih koji su u prekarnom i onih koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada.³¹

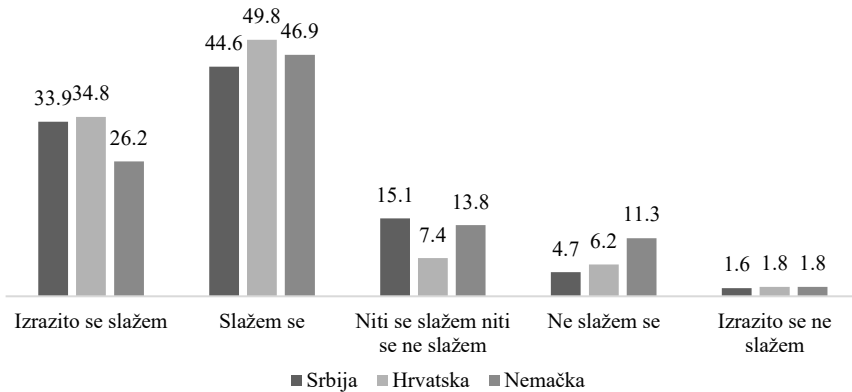
²⁹ Faktorskom analizom se izdvojila jedna komponenta čija je vrednost faktorskog opterećenja već od jedan – u pogledu antiimigrantskog rasizma i šovinizma 2.289 (KMO = .68, $p < .001$, objašnjenost varijanse 76.3%), a u pogledu opažene materijalne i simboličke pretnje 2.330 (KMO = .72, $p < .001$, objašnjenost varijanse 77.6%).

³⁰ Rasizam i šovinizam, $t(1174) = 1.70$, $p = .090$; materijalna i simbolička pretnja, $t(1165) = -1.01$, $p = .314$.

³¹ Srbija: ekonomska i kulturološka pretnja, $t(963) = 0.96$, $p = .338$, rasizam i šovinizam, $t(963) = -1.88$, $p = .061$; Hrvatska: ekonomska i kulturološka pretnja, $t(813) = 0.37$, $p = .714$, rasizam i šovinizam, $t(839) = 1.90$, $p = .057$.

Grafikon 3

Državni intervencionizam: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u procentima

Sa politikom državnog intervencionizma i redistributivno-etatišćkom orijentacijom, prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda, slaže se ubedljiva većina ispitanika u sve tri države (Grafikon 3). Pri tumačenju ovih nalaza trebalo bi biti veoma obazriv. Raširenost redistributivno-etatišćke orijentacije među ispitanicima ne znači nužno da se drugačiji vid ekonomske regulacije nazire u dovođenju u pitanje kapitalizma kao svetskog društveno-ekonomskog sistema i rađanju nove ideološke alternative. U Srbiji i Hrvatskoj zagovaranje politike državnog intervencionizma u ekonomiji korene ima u istorijskom nasleđu i vrednosno-normativnoj disonanci građana. Naime, sociološkinja Jelena Pešić je, analizirajući društva Hrvatske i Srbije i vrednosne orijentacije njihovih građana (politički i ekonomski liberalizam), pokazala da u periodu postsocijalističke transformacije „snažna orijentacija na državnu intervenciju u ekonomiji (i to na njenu redistributivnu ulogu) ostaje temeljna karakteristika oba društva nakon četrnaestogodišnjeg iskustva sa (usporenim) tržišnim reformama, podržavajući tezu o državocentričnom karakteru kapitalističkog poretka koji se u njima uspostavljao” (Pešić, 2017, str. 264).

Drugim rečima, postsocijalistička transformacija i uključivanje ovih društava u svetski kapitalistički sistem na zavisnim (periferijskim) osnovama doneli su sa sobom sistemsku legitimacijsku krizu (jer očekivanja stanovništva u pogledu novog poretka nisu bila zadovoljena, a alternativa nije postojala), što je rezultiralo vraćanjem na stari (socijalistički) sistem društvenih odnosa i njihovu reinterpretaciju u novim

okolnostima, ali bez suštinskog preispitivanja osnova na kojima novi sistem (kapitalistički) počiva. Sa druge strane, i u Nemačkoj, kao zemlji koja je u centru kapitalističkog sistema, na krizu kapitalizma (dok sistemska i ideološka alternativa ne postoji) odgovor se traži u snažnijem državnom intervencionizmu, ali uz zadržavanje osnovnih vrednosti na kojima počiva neoliberalna regulacija kapitalističkih odnosa.

Još jednom se valja pozvati na zaključke Jelene Pešić: „Uprkos razočaranjima koje su donele neoliberalne reforme, opšta orijentacija ka kapitalističkom poretku ne mora da bude ugrožena, sve dok se ovaj sistem na istorijskoj pozornici pojavljuje kao ideološki i praktično-politički neupitan (pri tome, nezadovoljstvo reformama može biti, i po pravilu jeste, upravljeno prema konkretnim donosiocima odluka – odnosno političkim partijama na vlasti, uslovljavajući smenu vladajućih političkih režima, bez dovođenja pod znak pitanja i sam pravac reformi) ” (Pešić, 2017, str. 246). U prilog navedenom belodano govori činjenica da sam istraživački instrument Evropskog društvenog istraživanja u sebi ne sadrži indikatore kojima bi se merio politički i ekonomski liberalizam. Rečju, ideološke i vrednosne orijentacije na kojima se temelji kapitalizam uzimaju se kao datost, za koje više i ne postoji istraživačko interesovanje.

Zaključak

Kada govorimo o ideološko-političkim orijentacijama prekarijata u posmatranim državama, najpre je bitno reći da su građani Srbije i Hrvatske manje ili više nezainteresovani za politiku, dok Nemci iskazuju znatno veće interesovanje. U Hrvatskoj i Nemačkoj su prekarni respondenti manje zainteresovani za politiku od neprekarnih, a u Srbiji nema razlike – i jedni i drugi su podjednako nezainteresovani. Politička efikasnost sistema ni u jednoj od tri države nije ocenjena visoko. Eksterna dimenzija (responzivnost političkog sistema) najbolje je u proseku ocenjena u Nemačkoj, u Srbiji je niža, a hrvatski ispitanici responzivnost političkog sistema u svojoj zemlji najniže ocenjuju. Građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Kao jedan od razloga za izrazito nisku ocenu političke efikasnosti sistema u društvima Hrvatske i Srbije može biti i percepcija korumpiranosti sistema. Sve tri države prate trendove opadanja izlaznosti na izbore. U Srbiji i Hrvatskoj politička podrška je izuzetno niska, dok je u Nemačkoj nešto veća, ali ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u

tradicionalne političke institucije postoje i u ovoj državi, samo su oni manje izraženi (zahvaljujući političkoj kulturi građana i stabilnosti političkog sistema izraženog u višedecenijskom kontinuitetu i tradiciji glavnih političkih aktera).

Očekivano, u sve tri države najveći udeo ispitanika sebe je pozicionirao u ideološki centar, no među onima koji nisu rekli za sebe da su u centru, više je levo nego desno orijentisanih. Razlog se krije kako u političkoj nepismenosti građana, tako i u činjenici da u javnom diskursu desnica ima znatno negativniji naboj nego levica, te je društveno poželjnije reći da ste „levičar” nego „desničar”, ali i u istorijskom kontekstu – Srbija, Hrvatska i Istočna Nemačka su do poslednje decenije minulog veka delile socijalističko uređenje, a balast nacističke prošlosti igra dodatnu ulogu u Nemačkoj, utičući na davanje društveno poželjnih odgovora. U Hrvatskoj se i prekarni i neprekarni ispitanici pozicioniraju podjednako desno, prekarijat u Srbiji je više desno orijentisan, dok je prekarijat u Nemačkoj više levo orijentisan. U Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan.

Sa druge strane, iako i u Nemačkoj vladajuće oligarhije imaju neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine, a prekarijat se u ovoj državi identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, obilato se koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima. U Srbiji se prekarijat identifikuje sa desničarskim ili strankama desnog centra (neoliberalnom konzervativnom SNS, ekstremno-desničarskom SRS i radikalno-desničarskim pokretom Dveri).

Hrvatski prekarijat se najviše identifikuje sa politikama koje zagovara Živi zid, desno orijentisana stranka koja koristi socijalnu demagogiju i zagovara zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Iako se neprekarni pojedinci u Hrvatskoj više identifikuju sa dve najveće hrvatske stranke (HDZ i SPD), nije zanemarljiv ni udeo prekarijata koji kaže da su im bliske ove stranke.

Na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka i političkoj socijalizaciji koju odlikuje nacionalistička i autoritarna politička retorika, prekarijat se okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima.

Najzad, u Nemačkoj se svaki treći pripadnik prekarijata identifikuje sa konzervativno-desničarskom CDU, a svaki četvrti sa Zelenima - partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta (ekologizam ove partije je primer „tanke” ideologije). Liberalnu SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13.8% respondenata u prekarnom položaju, a levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni ispitanik (9.5%). Sa radikalno-desničarskom Alternativom za Nemačku, čije ideološko jezgro čini nacionalistička retorika, više se identifikuju neprekarni ispitanici, što je i razumljivo ukoliko imamo u vidu to da je jedan od prediktora prekarnosti u Nemačkoj pripadnost migrantskoj populaciji (a protiv koje se Alternativa za Nemačku veoma zalaže).

Rečju, prekarijat se u sve tri države identifikuje sa političkim akterima koji obilato koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, a koji u potpunosti prihvataju osnovna usmerenja ekonomskog liberalizma kao osnove na kojoj počiva neoliberalni oblik kapitalizma. O značaju koji socijalna demagogija ima u uslovima krize kapitalizma najbolje svedoči prihvatanje redistributivno-etatiističke orijentacije (prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda), bez obzira da li je reč o stanovništvu centra ili (polu)periferije.

Na kraju, ovaj rad se oslanjao na podatke iz 2018. godine, što donekle predstavlja ograničenje u kontekstu promenljivih političkih i društvenih okolnosti, a kvantitativni pristup ne omogućava dublji uvid u motive i obrasce političke identifikacije. Stoga se buduća (poželjno čak i longitudinalna) istraživanja pomogla u praćenju promene u političkim orijentacijama prekarijata kroz vreme, a kvalitativna istraživanja mogla bi osvetliti i subjektivna značenja, vrednosne okvire i mehanizme (političke i klasne) identifikacije. Posebnu pažnju valja posvetiti načinu na koji prekarijat internalizuje ideološke narative koji ne odgovaraju njegovim objektivnim interesima, ali funkcionišu kroz emocionalne i simboličke identifikacije. Upporedna istraživanja u širem (postsocijalističkom) kontekstu dodatno bi doprinela razumevanju specifičnosti i zajedničkih obrazaca političkog ponašanja prekarijata.

Zahvalnica

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/ 200163).

Literatura

- Arzheimer, K. (2017). Another Dog that didn't Bark? Less Dealignment and more Partisanship in the 2013 Bundestag Election: German Politics. *German Politics*, 26(1), 49–64. <https://doi.org/10.1080/09644008.2016.1266481>
- Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica: 1945-2018*. Clio. <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/ubsm/274687244>
- Bartlett, W., & Prica, I. (2016). Interdependence between Core and Peripheries of the European Economy: Secular Stagnation and Growth in the Western Balkans. *LEQS – LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*, Article 104. <https://ideas.repec.org/p/eiq/eileqs/104.html>
- Bukov, S. (2018). Parlamentarni izbori 2017: Rezultati i analize. *Politički Život*, 15, 39–53.
- Dassonneville, R., Hooghe, M., & Vanhoutte, B. (2014). Partisan Dealignment in Germany: A Rejoinder to Russell Dalton. *German Politics*, 23(1–2), 145–155. <https://doi.org/10.1080/09644008.2014.916694>
- Del Río-Casasola, A. (2021). Centre–Periphery in the EU-20: A classification based on factor analysis and cluster analysis. *Cambridge Journal of Economics*, 45(6), 1337–1360. <https://doi.org/10.1093/cje/beab041>
- Dolenec, D. (2014). Zašto SDP-ova vlada nije socijaldemokratska? *Političke analize : tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 5(20), 33–38.
- Evers, Š. (2018). Analiza izbora za nemački Bundestag 24. Septembra 2017. *Politički Život*, 15, 29–36.
- Fiket, I., Pavlović, Z., & Pudar-Draško, G. (2017). *Političke orijentacije građana Srbije. Kartografija nemoći*. FES. <https://rifdt.ifdt.bg.ac.rs/handle/123456789/1718>
- Fiket, I., & Pudar-Draško, G. (2021). Mogućnost vaninstitucionalne političke participacije unutar neresponsivnog sistema Srbije: Uticaj (ne)poverenja i interne političke efikasnosti. *Sociologija*, 63(2), 400–418. <https://doi.org/10.2298/SOC2102400F>
- Freeden, M. (2003). *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Freeden, M., Sargent, L. T., & Stears, M. (2013). *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford University press.
- Glišović, L. (2018). Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. Godine. Semiotika predizbornih plakata. *Politički Život*, 15, 103–114.

- Hejvud, E. (2005). *Političke ideologije: Uvod*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Henjak, A. (2011). Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. Godine. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 1(1), 29–55.
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. Godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj? *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, 27(3), 383–406. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.01>
- Klačar, B. (2015). Nepoverenje u političke stranke—Prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji? *Godišnjak Fakulteta Političkih Nauka*, 9(14), 185–199. <https://doi.org/10.5937/GodFPN1514185K>
- Kuljić, T. (1983). *Teorije o totalitarizmu*. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Lazić, M., & Pešić, J. (2012). *Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia (2012)*. Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. <https://isi.f.bg.ac.rs/en/1068-2/>
- Mandić, S. (2015). Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. *Kultura*, 148, 80–101. <https://doi.org/10.5937/kultura1548080M>
- Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: Prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma. In Z. Lutovac & S. Mrđa (Eds.), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva* (pp. 215–227). Srpsko sociološko društvo; Institut društvenih nauka; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. <http://institutecsr.iksi.ac.rs/267/>
- Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji. In *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji* (pp. 121–141). Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja. <http://institutecsr.iksi.ac.rs/266/>
- Marković, A. (2020). Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2–3), 109–126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020237>
- Marković, A. (2022). *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji* [Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu]. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/20653>
- Marković, A. (2023). Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj: Uporedna analiza. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 21–40. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023012>
- Marković, A. (2024). Neoliberalism and the Penal Turn: Reproduction of Capitalism through the Prison System. In M. Milićević, I. Stevanović, & Lj. Ilijić (Eds.), *PROCEEDINGS of the International Scientific Conference “LIFE IN PRISON: Criminological, Penological, Psychological, Sociological, Legal, Security, and Medical Issues”* (pp. 93–100). Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE2024.22>

- Mikucka-Wójtowicz, D. (2017). Populizam u političkim strankama – strategija ili ideologija? In Z. Lutovac (Ed.), *Populizam* (pp. 103–118). Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Milošević Đorđević, J. (1997). Osnovni pristupi u proučavanju izbornog ponašanja. *Psihologija*, 30(3), 279–294.
- Orlović, S. (2018). Politički sistem, izbori i formiranje vlade u Nemačkoj. *Politički Život*, 15, 11–28.
- Pavlović, Z. (2020). Partije bez partijskih pristaša? Partijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990-2020. In M. Jovanović & D. Vučićević (Eds.), *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990-2020. Godine* (pp. 133–166). Službeni glasnik i Institut za političke studije. <https://reff.f.bg.ac.rs/handle/123456789/3452>
- Pešić, J. (2017). *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Institut za sociološka istraživanja.
- Škorić, M., & Kišjuhas, A. (2014). *Vodič kroz ideologije I*. AKO. <https://rosalux.rs/rosa-publications/vodic-kroz-ideologije-i/>
- Volerstin, I. (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Otvoreni kulturni forum Cetinje.
- Živković, I., & Čolović, I. (2020). Istorijat poverenja u političke institucije u Srbiji od 1990. Do 2020. Godine. In M. Jovanović & D. Vučićević (Eds.), *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990-2020. Godine* (pp. 133–166). Službeni glasnik i Institut za političke studije. <https://reff.f.bg.ac.rs/handle/123456789/3452>

Comparative Analysis of the Ideological and Political Orientations of the Precariat in Serbia, Germany, and Croatia*

Aleksandra Marković

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research, Belgrade, Serbia

The paper examines the ideological and political orientations of the precariat in three countries that occupy different positions within the global capitalist system – Serbia, Croatia, and Germany. The analysis is based on data collected during the IX round of the European Social Survey (ESS) in 2018. Members of the precariat in all three countries predominantly identify with political actors who use social demagoguery in their discourse, without questioning the underlying assumptions of neoliberal capitalism. Differences in political participation, perceptions of political efficacy, and ideological identification have been observed among the countries. While Serbia and Croatia exhibit low levels of political interest and distrust in their political systems, Germany has recorded higher levels of political competence and participation; however, there remains a general trend of declining trust in institutions. In Serbia, the precariat primarily identifies with right-wing or centre-right parties. The Croatian precariat largely supports policies that advocate for right-leaning political options, employing social demagoguery and promoting the protection of “domestic capitalism”. In Germany, members of the precariat often align with centrist parties that, while they may express left-leaning rhetoric, embrace (neo)liberal economic policies. In contrast, those who are not part of the precariat are more likely to identify with the radical right-wing Alternative for Germany (AfG). This trend can be attributed to the fact that migrant origins—an aspect that this party strongly denounces—are a significant predictor of precarity within the country. Finally, focus is placed on the ways in which the precariat perceives and reacts to political proposals amid the crisis dynamics inherent in neoliberal capitalism. In this context, redistributive-statist tendencies garner

* Predloženo citiranje: Marković, A. (2025). Usporedna analiza ideološko-političke orijentacije prekarijata u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 17–51. <https://doi.org/10.47152/ziksi2025122>

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

widespread support, often manifesting in a demagogic manner, regardless of the state's role within the broader framework of the global capitalist system.

KEYWORDS: precariat / ideological orientation / political orientation / Serbia / Germany / Croatia / European Social Survey (ESS)

PRIMLJENO: 19.04.2025.
REVIDIRANO: 19.05.2025.
PRIHVACENO: 20.05.2025.

